

Wstęp

Tematem przewodnim numeru jest zasadność stosowania terminu „totalitaryzm” do opisu zjawisk występujących w systemach faszystowskim, nazistowskim oraz komunistycznym w kontekście historii dwudziestowiecznej Europy. Celem jest zainicjowanie dyskusji na temat aktualności i aplikowania słowa „totalitaryzm” do zrozumienia ewolucji tych systemów organizacji władzy, społeczeństwa i ekonomii, ich cech swoistych, a nade wszystko – stosowanych przez nie metod. Zależy nam nie tylko na pobudzeniu dyskusji i zainicjowaniu rozważań prowadzonych od strony teoretyczno-metodologicznej, lecz także na powiązaniu teorii z konkretnymi zjawiskami i procesami oraz z ich długotrwałymi skutkami.

Chodzi zatem nie tylko o sposoby ukazania systemów totalitarnych w historiografii i stojących za tym zmiennych oraz analizę ideologii totalitarnych i definiowanie totalitaryzmu w perspektywie historycznej, lecz także o podkreślenie swoistych dla totalitaryzmu praktyk w ujęciu komparatystycznym, pozwalającym na odróżnienie ich od praktyk autorytarnych. Kluczowe dla nas jest, aby nie skupiać się na klasycznych modelach, którym zarzucano statyczność i które traktowane są jak rodzaj typu idealnego, lecz na dynamice procesów totalitaryzacji i detotalitaryzacji – zgodnie z koncepcją Andrzeja Walickiego. Ważne będą dla nas również refleksje na temat zjawiska posttotalitaryzmu i neototalitaryzmu, które wybrzmiały w ostatnich dekadach w literaturze przedmiotu, oraz związki z procesami demokratyzacji i dedemokratyzacji. W takim ujęciu totalitaryzm staje się fenomenem dynamicznym, który w zależności od okresu uwypuklał te lub inne cechy swoiste.

W zakresie teorii zależy nam na spojrzeniu krytycznym, na rekonceptualizacji tego terminu. Niejednokrotnie pojęcie totalitaryzmu było kwestionowane, wskazywano na jego trudności definicyjne, słabość eksplanacyjną, zarzucano mu, że nie poddaje się operacjonalizacji i jego stosowalność do konkretnych zjawisk jest problematyczna. Równocześnie paradygmat ten ma swoich licznych zwolenników i obrońców. W tym

świecie pojawia się też pytanie o zasadność stosowania tego pojęcia poza kontekstem XX wieku. Zależy nam, aby odnieść się do bieżących dyskusji obecnych w literaturze przedmiotu oraz w przestrzeni publicznej. Pochylić się nad tym, czy pojęcie totalitaryzmu, obok takich pojęć jak „faszyzm”, używane jest w bezrefleksyjny sposób w debacie, czy też nie. W ostatnich latach, w dobie dynamicznych przemian społecznych i gospodarczych wywołanych tzw. czwartą rewolucją przemysłową i gwałtownym rozwojem sztucznej inteligencji, jak i związanymi z tym intensywnymi przemianami społeczno-politycznymi, termin ten znów zyskuje na znaczeniu. Z jednej strony trwają dyskusje nad zasadnością i ahistorycznością stosowania pojęć typu „faszyzm” w odniesieniu do Rosji Putina (jest wielu zwolenników takiego ujęcia, na czele z Timothyem Snyderem) czy „proces totalitaryzacji” w przypadku Chińskiej Republiki Ludowej, w których próbuje się właściwie uchwycić procesy przemian tych niedemokratyzmów, wskazując na ich hybrydowy charakter; z drugiej zaś wiele miejsca poświęca się problemom społeczno-politycznym i erozji liberalizmu w rozwiniętych systemach demokratycznych zachodniego świata, zwracając uwagę na trendy niosące ryzyko totalitaryzacji (jak choćby robi to Shoshana Zuboff w swojej głośnej książce *Wiek kapitalizmu inwigilacji*).

Stąd w bieżącym numerze znajda Państwo m.in. tekst Romana Bäckerera, starającego się przeanalizować trajektorie i ewolucje procesu totalitaryzacji i detotalitaryzacji w wieku XX w Rosji – od leninizmu do putinizmu. Autor nie unika trudnej próby zdefiniowania systemu Putina, odwołując się choćby do pojęcia totalitarnej gnozy politycznej. Następne teksty koncentrują się na konkretnych przykładach interesującego nas zjawiska. Jakub Wojtkowiak, opierając się na dokumentach z Łotewskiego Archiwum Państwowego, podejmuje się analizy represji, które spadły na Polaków oficerów Leningradzkiego Okręgu Wojskowego w czasie wielkiej czystki, a więc w apogeum stalinizmu. Z kolei Danuta Drywa na przykładzie dokumentacji KL Stutthof przedstawia ujęcie tego obozu jako egzemplifikacji nazistowskiego systemu totalitarnego i podkreśla, jak ważną rolę odgrywa ten zespół archiwalny, gdy uzna się go za swoisty miernik totalitarnego oddziaływania systemu i wprzęgania w niego jednostek. Ludwika Majewska natomiast stara się ukazać perspektywę wysiedlonych podczas II wojny światowej z reencji łódzkiej dzieci, które doświadczyły ogromnej traumy; zadaje przy tym istotne pytanie o to, jak przebiegał w dorosłym życiu proces kształtowania się ich pamięci. Analizę prowadzi na podstawie wspomnień, relacji oraz zeznań osób, które w dzieciństwie znalazły się w niemieckich obozach przesiedleńczych w Łodzi. Z kolei Aleksandra Kmak-Pamirska ukazuje losy polskich dzieci wywiezionych po agresji sowieckiej na Polskę w 1939 roku w głąb Związku Sowieckiego, rekonstruuje je na podstawie ich wspomnień i pamiętników. Wreszcie Sebastian Rakowski przedstawia dzieje otwockiego „Centosu”, ośrodka opieki nad niepełnosprawnymi intelektualnie sierotami żydowskimi,

i tragiczny koniec jego podopiecznych, zamordowanych w trakcie likwidacji otwockiego getta w sierpniu 1942 roku..

W ramach refleksji nad podejmowaną w tym tomie problematyką powstały także tekst Katarzyny Woniak o Stefanie Ryniewiczzu oraz sprawozdanie Johna Cornella z organizowanego przez Instytut Pileckiego (w partnerstwie ze Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Davies Center na Uniwersytecie Harvarda, Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie, Instytutem Historii PAN, Instytutem Studiów Politycznych PAN, Instytutem Studiów Europejskich Uniwersytetu Jagiellońskiego i Instytutem Historii Litwy w Wilnie) kongresu naukowego „Przyszłość studiów nad Europą Środkową i Wschodnią w świetle rosyjskiej agresji przeciwko Ukrainie”, który zebrał wybitnych ekspertów z całego świata. Ponadto w tomie odnajdą Państwo recenzję książki Oleny Palko *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*, autorstwa Damiana Markowskiego, oraz recenzję książki Adama J. Kocha *A Captain's Portrait. Witold Pilecki – Martyr for Truth* autorstwa Patryka Pleskota.

Żywimy nadzieję, że numer, który czytelnik trzyma w ręku, wniesie cenny wkład w opisaną problematykę, zainspiruje do dalszych badań i zachęci potencjalnych autorów do zabierania na naszych łamach głosu w tej niezwykle ważnej tematyce.

W imieniu zespołu redakcyjnego
dr Bartłomiej Kapica, dr Krystian Wiciarz